

Pananalamin at Pagkokolorete¹

Of Mirrors and Make-up

Benilda S. Santos, PhD
Ateneo de Manila University
bsantos@ateneo.edu

Abstrak

Ang sanaysay ay isang bugso ng pagkatuto ng may-akda hinggil sa pagkamasunurin bilang paraan upang magkapapel sa patriarkiya, at upang matutuhan ang unang leksiyon: ang sariling pamamahala sa kalinisan ng katawan. Narito ang pagmumuni-muni sa pisikal, ang pagsubheto (pagdidisiplina rin) dito sa pamamagitan ng kalinisan. Narito rin ang mga kamag-anak, ang mga minahal, at patuloy na minamahal: ang baha-bahagi nila na nasa may-akda; sila na mga tekstong buháy na naggugumiit sa kamalayan ng may-akda. Narito rin ang hika, ang sakit na naging birtud, o mutya ng kanyang pagpasok sa mundo ng teksto. Ang mga unang pagbababad sa pagbabasa at pagsusulat. Ang unang paghakbang nang mag-isa: ang pagtatalalan sa mga taludtod at saknong ng tula. Ang tulang bumasag sa kanyang pananalamin at pagkokolorete.

The essay recounts the author's realization on obedience as a means of earning a role in patriarchy, as well as learning the first lesson: keeping the body clean. Here are reflections on the physique, and its subjection (and discipline) through hygiene. Here are recollections of relatives, those who were once loved, and those that continue to be beloved: parts of them that remain with the author, live texts that interpellate the author's consciousness. Here, too, is the trace of asthma, the illness that became a virtue, or the muse to her entry to the world of texts. The first experience on reading and writing. The first step on her own: balancing lines and stanzas of a poem. The poetry that shattered her mirror and rouge.

Susing-salita

poetika, kalinisan, pangangalaga sa sarili, suhetibidad, hika

poetics, hygiene, care of the self, subjectivity, asthma

Tungkol sa May-akda

Si Benilda S. Santos ay guro, makata, at kritiko. Awtor ng mga aklat ng tula na *Pali-palitong Posporo* (1991; 2016), *Kuwadro Numero Uno* (1996; 2005), *Alipato* (1999), at *Ruta* (2019), pinarangalan siya sa Don Carlos Balanca Memorial Awards for Literature, at nagkamit ng Gawad Pambansang Alagad ni Balagtas sa sanaysay at tula noong 2003.

¹ Kabanata mula sa “Ang Pagkukrus ng mga Talinghaga ng Sarili at Kasaysayan sa Poetika ng Babae” (disertasyong PhD, Unibersidad ng Pilipinas–Diliman, 1998).

Ang kanyang disertasyong pinamagatang “Ang Pagkukurus ng mga Talinghaga ng Sarili at Kasaysayan sa Poetika ng Babae” ay nagkamit ng Gawad Lourdes Lontok-Cruz mula sa UP Center for Women’s Study Foundation, Inc. noong 1998.

Babae kami
 Hindi manikang
 Lalaruin, ikukulong
 Sa kuna o idisplay
 Sa eskaparate.

Marra PL. Lanot
 “Babae Kami”

It is because subjectivity is perpetually in process that literary texts can have an important function.

[Dahil iyang subhektibidad ay laging nasa proseso kaya nagkakaroon ng gamit na mahalaga ang mga tekstong pampanitikan.]

Catherine Belsey
 “Constructing the Subject,
 Deconstructing the Text”

Laging mainam magsimula sa sarili, at sa lunan at panahong nilalanguyan nito sa punto ng pagtutuo ng pansin dito ng kumikilalang kamalayan. Laging mainam sipatin ito, tangan ang teleskopyo ng panahon nang matunton ang pagkakahugis nito sa gitna ng nagsasalabid na pangyayari sa kasaysayan. Sa akin, halimbawa, ang lahat ay nagsisimula sa pagkamalay na napakakongkreto at napakakunat ng realidad, na binubuo, una, ng aking katawan, at ikalawa, ng mga nasa labas nito na kagyat kong nararanasan. Sa pagkakaupo ko ngayon sa harap nitong antigong tokador ng isang tiya ng aking asawa, kitangkita ko ang kahabaan ng bulubundukin ng Sierra Madre. Malinaw ang langit ngayong umaga kaya walang aninong tumatabing sa mga hindi pantay na onda ng bundok. Lupa lamang ang nakikita ng aking mata at ang manakanakang tumpok ng kulay luntian ng mga punong parang di-kataasan. Ang tingkad naman ng araw ay nakapagpapainit sa aking mata at hindi ko maiwasan ang pagkurap-kurap. Damang-dama ng aking buong katawan ang kasagsagan ng init na ito ng El Niño. Buwan ng Marso. Taong 1998. Buwan ng kababaihan. Mabuti at may hangin: singginhawa ng isang baso ng tubig na malamig sa lalamunang nahihirinan. Itong mga tinik at salitang dumarami ngayon sa papel sa aking harapan ang magiging disertasyon ko. Lumalakas pa ang hangin. Pumikit ako nang sandali upang damahin ang ginhawa sa aking pisngi. Sige. Ting. Niiinng. Ninng. Ting. Himig ng *chimes*. Ti-ni-ni-ting-ting-ning-tinining-ting-ting. Iyan—iyang tunog na iyan ang aking epistemolohiya, ang aking pansariling teorya ng pagkuha at pag-iimbak ng karunungan. Nakapagpapaalala sa akin ito ng halaga ng aking pakikipagkaibigan kay Marjorie Evasco, isa pang makata, na ang tahanan ay pinagiging maringal ng nakaarkong puno ng kawayan sa bungad nito, na ang malalanday na sanga ay pinaglalambitinan naman ng sari-saring *chimes* at kampanyila. Tuwing dadalawin ko si Marj, hinihipo ko nang isa-isa ang mumunting *bells*, bilang palatandaan na naroon na nga ako—katawan, anino, alaala at lahat—lumalapag mula sa maalwang paglipad-lipad ng diwa tulad ng mga maya sa gilid ng bubong ng aking tirahan. Tulad ng *chimes* at *bells* ni Marj, ang akin ay buhat din sa mga kaibigang naniniwala na may di-kapani-paniwalang birtud ang dapyo ng hanging-musika—ting-ning-ning sa pisngi. Pagdapyo. Paghipo. Pagdadaop-palad. Pagsalat ng ina sa noo at leeg ng anak na may karamdaman. Pagpigil nang magaan sa karayom sa pagsusulsi ng *half-slip* o palda. Paghagod sa likod ng kaibigang umiiyak. Pag-aabot ng kaunting tulong—laging kaunting tulong—sa lumapit na nangangailangan. Pagtampal

nang pabiro sa pagkukumpas ng katsismisan. Pagpapatahan sa kaibigang nagsasalaysay ng pagkabaldado ng asawa pagkaraang maaksidente nang malubha. Pagsalat sa mga butil ng rosaryo sa pananalangin para sa ama na dalawang dekada nang namamayapa. Pagtatadtad ng bawang at sibuyas para sa espesyal na recipe ng pasta. Pagsulat sa kaibigang nag-iisa sa Hawaii. Pagbabalot ng mga tatlungung regalo sa Pasko. Paghihimay ng pagkain ng aso. Pagbabanlaw ng mga maruming damit-panloob. Paglalata sa kama ng bihasan ng asawa. (Dati.) Pagwawasto ng mga papel ng estudyante. Pagmamarka sa mahahalagang bahagi ng librong binabasa. Paghipo sa lapis sa pagpapalipad ng imahinasyon. Pag-aayos sa katawan. Pananalamin. Pagkokolorete.

Sa aking ina ako natutong manalamin. Nilalagyan niya ako ng klip, tinitipon ang makakapal kong buhok sa estilong ang narinig kong itinawag niya ay *kokoy*. Ito ay noong bata pa ako, noong hindi pa ako pumapasok sa paaralan. Natuto akong mag-ayos ng buhok, pagkaraan, dahil pati ang aking mga tiya ay tumulong sa pagpuna kapag nagkataong magulo ang buhok ko. Panganay ako. Babae pa kaya kailangang matuto nang maaga sa pagiging maayos. Ang leksiyon noon ay simple: ang babaeng malinis at maayos sa kanyang katawan ay malinis at maayos din sa ibang bagay, lalo na, sa sarili niyang silid at pagkaraan, sa sarili niyang tahanan. Mahalaga ito. Mahirap man ang babae kung laki naman sa kalinisan, daig iyong laki sa yaman na burara naman. At sa pagpasok sa paaralan, katutuwaan—pagdidiin ng aking ina na isa nang maestra sa paaralang elementarya—ng maestra at kaeskuwela, at higit sa lahat, agad matututo sa pagsulat! Isa itong katutubo at payak na ontolohiya ng pagkababae noong bata pa ako. Ang kalikasan ng aking pag-iral bilang babae ay ang praktis ng kalinisan. Ito ang sinasalamin tuwing umaga, at lalo na, bago umalis ng bahay. Ito rin ay paghahalimbawa sa akin, dahil panganay nga, sa nakababata kong kapatid. Tungkulin ng aking katawang malinis na maging huwaran ng kalinisan sa aking mga kapatid na lalaki. Ang sinupil at nagpasupil kong katawan ay susundan nila ng pagsupil din sa kanilang katawan. Ang malinis kong katawan ang salamin ng kanilang kalinisan.

Ang kalinisan, samakatwid, ang unang disiplina sa katawan. Ito rin ay pagsasaayos ng katawang pribado upang magkabihi at maging katawang publiko na maalwang maihaharap sa lipunan, yaman din lamang na hinihingi nito ang pag-aayos ng katawan. Sumusunod dito, ang taong may malinis na katawan ay may katawan ding masunurin. “A body is docile that may be subjected, used, transformed and improved.” (Masunurin ang isang katawang masusuheto—o, masusubheto, magagamit, maiiba, at makapagpapanibago.) (Foucault 136).

At sa murang edad na apat o lima, napatunayan ko na may mumunting pribilehiyo at kapangyarihan na natatamo ang pagsunod sa magulang. Higit na malinis ako, higit akong kinagigiliwan ng aking mga magulang. At higit akong kagiliwan nila, higit din akong pagbibigyan sa aking mga hiling at kagustuhan. Marunong ako. Ayaw kong abutin ng palo gaya ng mga kapatid kong *matigas ang ulo*. Isa pa, madaragdagan ang aking laya at pribilehiyo kung higit ko pang didisiplinahin ang mga kapatid ko. Naging lubha akong masunuring anak na babae.

Sa paaralang gradwado ng Pamantasang Ateneo de Manila maraming taon pagkaraan, magugulat ako sa pagbasa ng dalawang pahina ng *Urbana at Feliza*. Narito ang liham ni Urbana sa nakababatang Feliza na inatasan naman na siyang humutok sa bunso nilang si Honesto.

FELIZA: Aking naisulat na sa iyo, ang madlang kahatulang ukol sa paglilingkod sa Diyos, ngayo’y isusunog ko ang nauukol sa sarili nating katawan. Sabihin mo kay Honesto, na bago masok ng eskuwela, maghihilamos muna, suklayin aayusin ang buhok, at ang baro’t salawal na

gagamitin ay malinis; ngunit ang kalinisa'y huwag iuukol sa pagpapalalo. Huwag pahahabaing lubha ang buhok na parang tulisan, sapagkat ito ang kinagagawian ng masasamang tao. Ang kuko, huwag pahahabain, sapagkat kung mahaba, ay pinagkakaratihang ikamot sa sugat, at sa anumang dumi ng katawan, nadurumhan ang kuko, ay nakaririmarim, lalong lalo na sa pagkain. Bago mag-almusal, ay magbigay muna ng magandang araw sa magulang, maestro o sa iba kayang pinakamatanda sa bahay. Sa pagkain ay papamihanshin mo sa pagbebendisyon muna, at pagkatapos, ay magpapasalamat sa Diyos. Kung madurumhan ang kamay, mukha o damit, ay maglinis muna bago pasa-eskuwela. Huwag mong pababayaang na ang plana, materya, fasmilla o regla, papel, libro't lahat ng gagamitin sa eskuwela ay maging dungis-dungisan. Kung makikipag-usap sa kapwa tao, ay huwag magpapakita ng kadunguan, ang pangungusap ay tutuwirin, huwag kakamot-kamot o hihilirin kaya ang kamay, o babasain ng laway ang daliri at ihihilod: ano pa nga't huwag magpapakita ng kasalulaan. Sa harap ng magulang o matanda kaya, ay huwag mong pababayaang manabako, o mangusap kaya ng kalapastanganan, o matunog na sabi. Kung nakikipaglaro sa kapwa bata, ay huwag tulutan na maglapastanganan, o dumihan kaya ang damit ng iba, at pagpilitan mo na yaong karaniwang wikain ng tao, na ang masama sa iyo'y huwag mong gawin sa iyong kapwa, ay itanim sa dibdib at alinsunurin. Sa kapwa bata, ay huwag magbibigay ng kakanin na may kagat, o marumi.

Matanda at bata ay may pinagkakaratihang kasalulaan na karimarimarin. Kung nakikipag-usap sa kapwa tao, karaka-raka'y ilalagay ang daliri sa ilong at sisinga. Kaiingat Feliza, na ito'y gawin ni Honesto. Kung sisinga man ay sa panyo, ay marahang gagawin, itatalikod ang mukha o lumayo kaya. May isa (pang) pinagkakabihanshan ang karamihan ng tao na kung nakikipag-usap sa kapwa, ay ang kamay ay ikinakamot sa harap. Asal na kahalay-halayan na nakapopoot sa malilinis na loob. Kaiingat na ito'y pagkaratihan ng bata. Kung may lalabas na masamang amoy ay lumayo sa tao, huwag pamalay at nang di mapanganlang salaula: Adiyos, Feliza, hanggang sa isang sulat. – URBANA (De Castro 27, 29).

Masinsing-masinsin ang tekstong ito ng kalinisan at pamamahala sa sariling katawan. Ganyan din kasinsin ang mga tuntuning sinunod ko noon, bilang paghahanda sa pagpasok sa ideolohikal na aparato ng estado na paaralan. Subalit bago ito, nariyan ang mahabang proseso ng *interpellation* ni Bait (ang palayaw sa akin ng aking lolo-sa-ama bunga na nga ng labis kong pagkamasunurin) bilang subheto (*subject*) na tutuparin sa kanyang sarili ang ideolohiya ng kalinisan. Nakikilala ko ang ideolohiya bilang sermon ng aking ina na nag-uutos at nagbabansag ng *kalinisan* sa pamamagitan ng mga materyal na praktis ng paghihilamos, paliligo, pagsisipilyo, paghihinunuli, paghihinunuko, pagsusukat pag-aalis ng muta at panis na laway, paghihinis nang maayos at malinis, paggamit ng panyo (ugali na sa aking pagtanda ay mahigpit ko pang dala-dala), at marami pang munting ritwal sa katawan na lubhang mahalaga (Althusser 165-172). Ipinapataw sa akin ang ideolohiya at tinatanggap ko rito nang buo sa aking loob at pasiya sapagkat ang pagkabuo ko nga bilang subheto sa ilalim nito ang magdudulot sa akin ng laya at pagpapahalaga ng lipunan (sa partikular, ng pamilya; higit na partikular pa, ng ama at ina ko) na inaaasam ko. Hindi naman ako naging subhetong api sa pagkatuto ng kalinisan. Sa pagpapailalim ko rito, nagkaroon din ako ng *kapangyarihang pamahalaan at alagaan ang aking sarili* sa murang edad na lima o anim, at ng pakiramdam at pagkamalay na malaya ako sa sandali ng pagtupad ng mga gawaing nabanggit. Huling punto: ginawa ko ang lahat bilang pagsisikap na dulutan ng kasiyahan ang aking noong hindi ko pa alam ang pagdudulot ng kasiyahan sa aking sarili, noong hindi ko pa namamalayan nang ganap ang pagkakaroon ng sariling

pasya. Kasiyahan na sa akin ang umiwas sa parusa (tulad ng palo o pingot o kurot) na mapapasa-akin sa hindi ko pagsunod.

Subalit kung pakasusuriin itong dokumento ng kalinisan na halos *verbatim* kong narinig sa aking lola, ina at mga tiya, hindi lamang ang pag-aayos at paglilinis ng katawan ang pinapahalagahan. Lumulutang din ang tuntunin ng pakikibagay sa iba, ang pag-iingat sa sasabihin ng iba o sa gagawin nila sa taong walang katangian ng kalinisan. Sa babae ito napakahalaga, sapagkat gaya ng isinasaad sa teksto, nasa kababaihan ang responsibilidad ng pagpapatupad sa doktrinang ito. Maunang maging malinis ang babae, mauna siyang maging karapat-dapat na iharap sa iba, at saka susunod ang lalaki, anak, katulong sa bahay, at iba pang responsibilidad niyang akayin sa landas ng kalinisan. Nauna si Urbana sa pagkatuto ng kalinisan, palibhasa edukada sa paaralan sa lunsod, at saka susunod sa kanyang yabag si Feliza, na siya namang mamamahala sa kalinisan ni Honesto.

Itong pagsupil sa katawan sa pamamagitan ng doktrina ng kalinisan ay siya ring doktrina ng *domesticity* at ng urbanisasyon. Ang tahanan ang sentro ng kalinisan; maaasaan ang ina at iba pang babae sa tahanan ang magpatupad nito. Kaya kailangang manatili sa bahay ang babae, o kung hindi, magbayad siya ng katulong na sasanayin sa kalinisan. Sa kanyang tahanan, walang ibang gagawin ang babae kundi ang tuparin ang isang libo't isang gawain ng kalinisan at kaayusan. Kung siya naman ay mag-aaral, tulad ni Urbana, upang maging higit na handa sa hamon ng urbanisasyon, ang papel pa rin ay ang pagtuturo at pagpapatupad sa iba ng kalinisan. Hindi maitatatag ang lunsod o ang bayan bilang sentrong urban kung hindi mapasusunod ang katawan ng mga mamamayan. Ang kalinisan, palibhasa, ay pagtitipid sa mga kilos ng katawan: pagbawas sa mga kumpas, lakad, pag-upo, paghiga, at pati na pag-iisip na walang maidudulot o maidaragdag sa pangkahalatang ayos ng siyudad. Kaya nga sa teksto, ang mga kilos na natural o di-sadyo ang pinagsisikapang supilin o pagtakpan: huwag pahabain ang buhok at kuko. Huwag kakamu-kamot o hihilud-hilod, huwag magsalita nang walang ingat, huwag sisinga nang basta-basta, huwag kakamutin ang harap, huwag uutot (hindi pa magamit sa dokumento ang salitang *utot!*) sa harap ng iba.

Samakatwid, ang unang impit (*repressed*) at supil (*disciplined*) ay ang katawan ng babae. Dahil babae at gaganap sa papel na ina, ate, tiya at lola—mga tagapagpatupad ng domestisidad—kailangang hutok na hutok na siya. Sapagkat siya sa kanyang kalinisan at pagkamasunurin ang pundasyon ng pagkontrol sa kilos ng iba pang katawan, ang katawan niya ang kailangang maging impit na impit at supil na supil. Sa dami ng kanyang kailangang gawin, paano pa niya mamamalayan ang nangyayaring represyon ng sarili? Paano pa niya masusuri ang nagaganap ngayong supil na pati isip niya, at damdamin din? Paano pa niya makikita ang mahigpit na kalinisang ito bilang isang uri ng karahasan/kalupitan sa kanyang katawan, na mauwi, pagkaraan, sa pagkasuklam sa sariling katawan?

KUWADRO NUMERO UNO

Nakatupi siya
tulad ng laylayan
ng mga damit at pantalong
pinagsusulsihan niya
sa mga hapong
tikatik ang ulan
at ang dalawang supling
abala sa larong taguan
o pompiyang.

Nong una
 kinilala niya ang sarili
 bilang pagwawangis lamang
 sa laylayang tinatahi
 nang huwag makaabala
 sa hakbang ng paa.
 Isang simil na matiisin
 sa bawat duro
 sa bawat pagdurugo.
 Isang paghahalintulad
 sa kapirasong tela
 na lumabis sa sukat
 kaya sinusupil ng sinulid
 sinusukol ng buhol.

Subalit ngayon
 naaaninaw na kanyang
 sadyang pagkatalinghaga:
 hindi “tulad ng laylayan”
 kundi *laylayan na nga*.
 Hindi ang nananahi
 kundi ang tinatahi:

ang binubuo ng mga araw
 ng pagdaan-daan
 nitong karayom-at-sinulid
 sa nangingimay na kalamnan.
 Ang unti-unting hinuhugis
 ng pagkukubli, pagsasaanino,
 pananatiling pang-ilalim ng
mapagbigay na sarili—
 larawang ibinurda
 sa kanyang buto at noo
 ng tradisyon at panahon. (*Kuwadro Numero Uno 2-3*)²

Anong uri ng katawan itong aking kinauwian, tulad nina Urbana at Feliza? Ang katawan ng babaeng Katoliko na malinis na, kung malinis, subalit impit ang kilos, hindi na natural at bukas, parang manikang de-susi, at sensitibo sa tingin at pansin ng iba. Noon, noong kay higpit at kay tapat ng aking pagtalima sa batas ng kalinisan, hindi ko namalayan ang pananahan sa karsel. May tinubo ako sa pagsunod, paano. Gaya ng asong turuan, sa bawat *trick o gimmick* na nagawa ko nang mabuti, may pabuya, gantimpala, at papuri mula sa mga taong nais kong sundin. Sa pagkatuto ng kalinisan, natutuhan ko rin ang birtud na pambabae: ang lagi at laging pagsisikap na makapagdulot ng kasiyahan ng iba.

Sa ideolohiya ng kalinisan mula pa sa aking kabataan, natutuhan ko ang pagiging *para sa iba* ng babae: para sa magulang, para sa mga kapatid, para sa ibang kamag-anak, para sa mga kaibigan. Ito rin ang ugat ng aking pagiging guro, bukod sa guro rin ang aking ina.

Kung babalikan ang tinig ng mga tauhan sa *Urbana at Feliza*, at pakikinggan ito nang mabuti, maririnig, hindi ang tinig ng isang babae, kundi ang tinig na may awtoridad ng

² Sa susunod na mga sipi, ang Kuwadro Numero Uno ay KNU na lamang.

isang pari, ng isang alagan ng ideolohikal na aparato ng estado na may kapangyarihan nong ikalabimpitong siglo sa Pilipinas: ang Simbahan na nakilalang pangunahin sa likod ng kulturang Kastila. Ang mga diskurso ng simbahan ang nakapaloob sa buong nobela ni P. Modesto de Castro, na sinulat niya sa paghahangad na maging karapat-dapat at mahusay ang katutubo sa papel ng pagka-Kristiyano, at magkaroon ito ng kakayahang mabuhay sa ilalim ng doktrina ng kalinisan o urbanisasyon, sa gitna ng mga Kastila at mga katutubo na Kastila na sa dugo, wika, at kultura.

Mailulugar, samakatwid, itong ideolohiya ng kalinisan, sa higit na malawak na larangan ng kolonyalismong Kastila. Ang kalinisan ang pagpapakabila sa bakod na naghihiwalay sa kinasanayang buhay ng katutubo, patungo sa bago, maayos, malinis, urban na buhay ng mananakop. At ang babae? Siya ang isasakripisyo sa altar ng kalinisan. Hindi posible ang proyektong Hispanisasyon nang hindi aktibo ang pakikipagtulungan ng babae sa pari. Sumusunod sa kalinisan ng katawan, kung gayon, ay ang kalinisan ng kaluluwa na sentrong layunin ng relihiyon. Mula sa tahanan kung saan itinakda ang babae, lalabas lamang siya upang magtungo sa simbahan: magnobena, magrosaryo, magkumpisal, maglakad nang paluhod bilang debosyon, mag-alay ng kuwintas ng sampagita sa Mahal na Birhen ng Laging Saklolo, magsindi ng kandila para sa higit na mabibigat na kahilingan, mag-ayos ng altar, maglimos ng inipong barya, at makipagbalitaan sa tulad niyang gayon din ang layunin sa paglabas ng bahay. Epektibong naitago ang babae sa mata ng publiko (Eviota 39-40).

Pinagdaanan ko ang lahat ng ito. Ang ideolohiya ng kalinisan pala ang panimulang diskurso ng aking sosyalisasyon (mula sa pagiging musmos sa aming tahanan). Ito rin ang prinsipyong aking sinunod sa pagsasagawa ng iba't ibang praktis ng pagkontrol sa aking katawan, upang makapag-ambag sa kaayusan ng aming pamilya. Naging tulad ako ng aking tiya sa pagiging libhang relihiyosa. Ginawa ko ang lahat upang masalamin ng lahat sa akin ang matapat na pagtupad sa pormasyon ng Simbahan, sa tagubilin ng mga pari at guro, sa hiningi ng aking mga magulang. Hindi ako ang magiging suwail na anak nilang lahat. Hindi ito makakayanan ng aking konsiyensiyang napakahigpit at napakaingat. Binaybay ko ang pagiging salamin ng lipunan: ng pagiging simpleng salamin. At ang aking kolorete—ang iniharap kong mukha na aking inayusan—ay ang kolorete ng kalinisan; ang persona ng kapayakan at kawalang-malay.

SINAG SA NOO

Isang sinag ng araw
mula sa langit
pumasok sa bintanang bukas
at nagpahinga
sa wakas
sa aking noo.

Totoo ito.

Naisip ko:
kay layo ng araw.
Ilan kayang
libong liwanag-taon
ng paglilimayon
ang inabot ng sinag
marating lamang
ang noo ko ngayon?

O, anino ng anino
 ng mga anino
 ang buhay ko
 kung itatabi
 sa sinag na ito
 sa aking noo. (*Pali-palitong Posporo* 45)³

Taong 1948 nang isilang ako. Halos dalawang taon lamang pagkaraang ipagkaloob sa Pilipinas ng mga Amerikano ang kalayaang tatlong dekada inawit-awitan na makamtan ng pamahalaang Pilipino. Maaari nang mag-isa ang mga Kayumanggi palibhasa salanta na ang buong bansa pagkaraang makipagdigma sa mga Hapon. Subalit, umalis man ang mga Amerikano, marami nang naiwang kasangkapan na magtutuloy ng kanilang pananatili sa ating isip: ang isip lamang ang kailangang iprograma—susunod na ang lahat pagkaraan. At ang programang ito ay binubuo ng tinawag ni Althusser na “*knowledges*,” na unang-una nang ipinamudmod sa sistema ng paaralan, espisipiko, sa sistema ng paaralang publiko, upang sa paglaki ko, halimbawa, maging pakinabang ako sa aking pamilya at komunidad sa halip na maging pabigat lamang. Samakatwid, obheto ako ng mga *knowledges* sa simula, at kapag natutuhan kong gamitin ang mga ito, saka ako magiging subheto na ang pagkakabuo ay ayon sa ispesipidad ng gayon ding *knowledges*, na ang ultimong layunin ay gawin akong manggagawa na magpapatupad pa ng gayon ding *knowledges*:

But besides these techniques and knowledges, and in learning them, children at school also learn the ‘rules’ of good behaviour, i.e. the attitude that should be observed by every agent in the division of labour, according to the job he is ‘destined’ for: rules of morality, civic and professional conscience, which actually means rules of respect for the socio-technical division of labour and ultimately the rules of the order established...

[Subalit bukod sa mga pamaraan at karunungan ito, at sa pagkatuto, sa mga ito, natututuhan din ng mga bata sa paaralan ang ‘mga tuntunin’ ng kabutihang-asal, i.e., ang nararapat na ugali ng bawat kalahok sa paghahati ng trabaho, ayon sa gawaing ‘itinakda’ para sa kanya: mga tuntunin ng moralidad, konsiyensiyang pampamayanan at propesyunal, na walang ibang kahulugan kundi ma tuntunin ng paggalang sa sosyo-teknikal na paghahati ng paggawa, at sa dulo, mga tuntunin mismo ng kaayusang itinatag...] (Althusser, 132)

Hindi naman pala tumitigil o nagwawakas ang pagdating ng iba’t ibang uri ng *knowledges*. Ang pagsunod sa mga diskurso ng piyudalismo o ng isang awtoridad na nasa sentro ng lahat noong panahon ng Kastila ay napalitan lamang ng pagsunod sa mga diskursong nagbibigay sa mga indibidwal ng sapat na kaalaman at kalayaan upang mabuhay nang may sapat na distansiya sa sentro (na siya nang hinihingi nito mismo upang higit na makapangyari), na sa ngayo’y isa nang palengkeng liberal at lipunang kapitalista. Sa lahat ng ito, naranasan ko ang pagkakapailalim sa iba’t ibang diskurso, at ang bunga na magkaroon ng pabagu-bagong *subjectivity*.

Sa ganitong konteksto, ang pagbubuo ng babae ng kanyang kamalayan at pagkasubheto ay sa simpleng pagsalamin lamang ng mga diskursong ukol sa kanya. Wala ritong ugnayang dialektiko. Maging malinis at masunurin: malinis ako at masunurin. Magpailalim sa asawa sa lahat ng bagay at sa abot ng kaya: nakapailalim ako sa aking asawa sa lahat ng bagay at

³ Sa susunod na mga sipi, ang Pali-palitong Posporo ay PP na lamang.

nilalawakan ko nang lagi ang abot ng aking kaya. Tayong babae, makauunawa: umuunawa ako nang umuunawa. Iba ang lalaki, mangilag sa kanya: iba nga ang lalaki kaya nangingilag ako sa kanya. At nangyayari na ang babae ang magbabalik sa lipunan ng lahat ng itinuro nito sa kanya, walang labis at walang kulang. Bilang kapalit, ginagarantiyahan ng diskurso ang papel ng babae sa tahanan, at ang pagtingala sa kanya ng lipunan. Ganito siya hanggang hindi niya nasasagupa ang limitasyon ng diskurso ng kalinisan at pagkamasunurin. Sa sandaling mangyari ito (halimbawa, ang matiisin at masunuring maybahay ay iniwan ng asawa upang sumamasa ibang babae), mahahayag ang kawalan ng tunay na garantiya. Maiwan sa kanyang pag-iisa ang masunuring subheto upang usisain kung saan siya nagkamali, at saka maghahanap o lilikha ng bagong diskurso na tutulong sa kanyang bumuo ng panibagong *subjectivity*.

Sa aking kaso, nang dumating ako sa limitasyon ng kalinisan at pagkamasunurin, sa panitikan ako napabaling. Noong una, sa pagbabasa nito, nahasa ang aking pansariling imahinasyon. Sa pagbibigay ng interpretasyon sa isang tula, halimbawa, nakapag-ehersisyo ang aking indibidwalidad at pagkamalaya. Ano ba ang pakialam ko sa sinasabi ng iba? Ang mahalaga ay ang pagbubuo ko ng sariling paliwanag sa aking sarili. Sa tagal ng panahon, humusay ako sa pagpapakahulugan. Hanggang sa ilapat ko ang kasanayang ito sa pagtingin at pag-unawa sa aking buhay. Hanggang sa isulat ko ang sarili kong pang-unawa.

Ngayon, sa kasalukuyang aking kinaroroonan, muli kong naririnig ang tiing-niing-niining-tingning-tiing-tiing ng *chimes* na nakasabit sa labas ng aking bintana. Nang isakay ko ang aking diwa sa musikang ito, nagkandarapa ang pagdating ng mga alaala. At mga mukhang nagkaroon ng mahalagang papel ang aking buhay: mga anghel de la guwardiya ng aking kalinisan.

Ang aking ama. Hindi ko naramdaman asa aking ama ang pangmamaliit o pagwawalang-bahala sa akin sapagkat babae ko. Bagkus, pagmamahal at debosyon ng isang amang mahinahon at maalalahanin ang inialay niya sa akin. Subalit nais niya na siya ang gamitin kong salamin ng buhay at sarili ko. Nais niya—at sinabi niya sa akin nang buong linaw—na ako ay maging ganap na repleksiyon ng pangarap niya na hindi natupad: ang maging *chemical engineer*. *Accountant* ang kinauwian niya; ako ang hinilingan niyang magsakatawan ng sarili niyang naiwaglit sa lupit ng pakikipagdigma sa mga Hapon. Ako ang kanyang Galatea, at mahigpit niyang binantayan at hinintay ang pagkabuo ng kanyang pangarap sa akin.

Mabait akong anak sa aking ama (kaya, marahil, hindi niya ako tinantanan ng paghimok na maging inhinyero hanggang sa ikatlong taon ko sa kolehiyo). Mula pagkabata, sinanay niya ako sa tinawag niyang *excellence*. Idinikdik niya sa akin ang kaibahan ng *gold medal* sa *silver* at sa *bronze*. Nasa elementarya pa lamang ako, ganito na kami ni Tatay. Ako ang tagahakot ng mga medalyang ginto para sa kanya. Natatandaan ko, na sa kagustuhan niyang maging mahusay ako sa Ingles, isinama niya ako sa Thomas Jefferson Library upang magbasa at pagkaraan, humiram ng libro. Pinabayaan niya akong pumili ng babasahin. Ingles ang pinuntirya niya, wala nang iba.

Dito nagkamali ang aking ama. nang bigyan niya ako ng layang magbasa, pagkatapos kong ipangako sa kanya na *degree* sa *chemistry* ang tatapusin ko, sa panitikan ako nagbabad. Nagbasa ako nang nagbasa nang nagbasa ng anumang aklat-pampanitikang mahihiram ko. *A Thousand and One Nights*. *Grimms' Fairy Tales*. *Greek Mythology*. *The Song of Hiawatha*. Ang mga nobela ni Rafael Sabatini, lalo ang *Scaramouche*. *The Count of Monte Cristo* ni Dumas. Ang mga nobela ni Emilie Loring. *Gone with the Wind*. *Great Expectations*. *David Copperfield*. *Heidi*. *Black Beauty*. *The Prince and the Pauper*. *The*

Christmas Story. Dr. Jekyll and Mr. Hyde. Kidnapped. War and Peace. The Adventures of Tom Sawyer. Huckleberry Finn. Moby Dick. The Complete Works of Shakespeare (halos lahat). At maraming-marami pang iba.

At nangyari na nagtrabaho ang aking ama sa US Embassy sa Vientiane, Laos. Bagaman B.S. Chemistry ang programang pinili ko sa kolehiyo, hindi ko ito nakagiliwan. Hindi ko maatim isipin na mabubuhay ako sa loob ng laboratoryo. Sinabi ko kay Tatay na lilipat ako ng *major*. Nagtalo kami. Napapayag ko siya. Ngunit sa Mathematics lamang ako bumagsak. Higit na malubha pa. Hindi ako nakahinga sa abstraksiyon ng mga numero at pormulang pangmatematika. Nagtalo kaming muli. Subalit ngayon, mahina na siya sa sakit. Ako naman, nagkaroon na ng matalas na pangangatwiran sa kolehiyo, at nalimutan ko ang ideolohiya ng kalinisan. (Pinalitan ko ito ng ideolohiya ng pagsasarili at pagbubuo ng sarili sa sarili kong pagpapasiya. Wala akong hilig manalamin; lalong hindi ko na makita ang pangangailangang magkolorete.)

Sa wakas, pumayag ang aking ama sa AB-BSE English Literature. Nakaratay na siya sa banig ng karamdaman nang sabihin kong magiging guro ako ng panitikan. Sabi niya, “Mas mabuti na ‘yan kesa mamatay ka sa gutom sa pagsusulat.” Nang payagan niya akong maging English *literature major*, tigas na bilin niya na huwag akong maging *writer*. Paano ako magsusulat? Ni sa panaginip, hindi ko ito naisip. Sinabi ko lamang na, dahil hindi ko nakayang maging anak ng aking ama, mainam na maging anak ako ng aking ina.

Ang aking ina. Malakas na babae ang aking ina. Malakas sa katawan, sa isip, at sa pasiya. Sakitin ako: sa aking ina ako kumuha ng lakas at inspirasyon sa mga taon ng aking pagkakasakit. Samantalang nasa Laos ang Tatay, ang aking ina ang naiwan sa pagpapalaki sa aming pitong magkakapatid. Guro pa siya sa mga taong ito. Nais ko ring maging guro. At maging malakas tulad ng aking ina. Tinalunton ko nga ang landas sa pagiging guro. Hanggang ngayon, guro ako. Noon, laging sinasabi ng aking ina na malayo naming kamag-anak ang mandudulang Patricio Mariano. Na siya man may ilang naisulat noong nag-aaral pa siya sa Philippine Normal School, at ang mga ito ay napiling mapasama sa isang antolohiya. Subalit nasunog ang lahat sa digmaan laban sa mga Hapon. Hindi ako inakit magsulat ng aking ina. Malaya ang espirito niya at hindi gaanong kumbensiyunal kung siya ay mag-isip. Hindi niya ako pinilit na maging ano man. Marahil, dala na rin ng aking pagiging sakitin. Ang madalas kong marinig sa kanya ay: “Lakasan mo ang iyong loob.”

Ang aking lola at lolo sa aking ama. Mabagsik na mabagsik ang aking lolo. (Baka kaya tumandang nerbiyoso ang aking ama.) Ngunit mabait na mabait siya sa akin. Tinuruan niya akong bumasa nang malakas at mahusay sa wikang Ingles. Hindi ko malimutan dahil may aklatan siya. Na bawal naman sa akin. Sa kanyang koleksiyon ko unang nabasa ang mga pamagat na tulad ng *Lady Chatterlet’s Lover, God’s Little Acre, For Whom the Bell Tolls at Death in Venice*. Pensiyunado siya ng pamahalaan. Nagsanay sa pagbasa at pagbibigay ng interpretasyon sa panahon. Nagtrabaho sa Manila Observatory kasama ng ilang Heswita. Namatay siya sa kanser sa lalamunan. Lingin sa kanyang kaalaman, ang mga pamagat sa kanyang aklatan ang magbubukas ng aking malay sa mga sopistikadong larawan ng sekswalidad.

Nang bawian ng buhay ang Lolo, hindi nagtagal, sumunod ang Lola. Ibang-iba ang Lola. Probinsiyana. Pantahanan lamang. Payak sa dilang payak. Labi na mapagsilbi sa kanyang asawa, sa kanya ko nakita ang babaeng nabuhay lamang para sa asawa’t mga anak. Nabuhay ang aking ina para sa aming magkakapatid ngunit hindi para sa aking ama. Sa aking lola, nakita ko ang posibilidad na mabuhay ang babae para sa kanyang asawa. Sa tulong ng mga nobelang romantiko na binasa ko, naniwala ako na mabuti ito. Ito ang dulo ng kalinisan, hindi ba? Naisip ko, tutulad ako sa lola ko sa aking pag-aasawal. Dahil mahal

ko ang ama ko, hindi ko rin naibigan ang malamig natrato sa kanya ng aking ina. Naging apo ako ng lola kong ito.

Ang aking asawa. Henyo siya sa matematika, balita sa akin ng ilan sa mahusay niyang guro sa Ateneo. Hinangaan ko muna ang utak niya bago ko hinangaan ang pagkatao niya. Siya ang sarili kong hindi ko naibigay sa aking ama. Siya ang nagdala ng hamon na magpakadalubhasa ako sa panitikang Pilipino bago pa man naitatag ang Kagawaran ng Filipino sa Ateneo. Siya ang una kong kritiko na magpahanggang sa ngayon ay nagtuturing sa akin na *minor poet* sa Filipino. Sa pagmamasid ko sa kanya sa loob ng dalawampu't limang taon, nakita ko ang estruktura ng patriarkiya na hindi ko nakita sa aking ama (bagaman nasa aking lolo). Nabubuhay siya sa pamamagitan ng numero, kung nabubuhay ako sa pamamagitan ng salita. May natatanging kapayakan ang kanyang pagkatao. Sa kanya ngayon, malayang-malaya ako. Labis na malaya. Kaya ako inangkin ng tula. Kaya ako napaangkin sa tula.

Papalubog na ang araw sa bahaging ito ng aking pagsusulat. Naririnig ko mula sa malayo ang ingay ng isang konstruksiyon. Walang kahangin-hangin. Wala na rin ang musika ng *chimes*. Ang mga hapon sa akin ay paghihintay sa pagdating ng asawa. Noon, ng mga anak na mula sa eskuwela. Noon, ang pagdating ng aking asawa ay hindi piho. Subalit madalas, gabing-gabi na. Inaakyat niya noon ang *corporate ladder*. Nagkaroon ako ng mga oras ng pag-iisa, lalo na't malaki-laki na rin ang aking mga anak. Noong mga unang taon ng dekada otsenta, noon ako nagsimulang tumula. Noon ako nakipagkaibigan sa maraming makata sa mga aklat ng tula. Dala-dala ko sila saan man magpunta. Nakakatulog sa pagbabasa sa kanila. Naipang-aliw sa kalungkutan. Bagaman nakakapit pa rin sa paradigma ng kalinisan, "lumuwag" ako sa pagkamasunurin. Ngunit hindi ko sinadya ang lahat. Lumakas ang loob ko para sa aking mga anak. Sa aking tingin at turing sa sarili, maybahay ako at ina, saka pa lamang guro, at upang makapag-aral ang tatlo naming supling sa mahusay na paaralan. Makata? Hindi ko inakala! Ay, hindi ko inakala! At, ang totoo, takot akong maging manunulat. Baka may maisulat ako na hindi maganda o kaiga-igaya. Maano kung nananalaytay nga ang dugo ni Patricio Mariano sa aking ugat? Baka nagkamali pa roon ang aking ina. At ano ang aking masasabi? Ano ang sasabihin nina Rolando Tinio, Eric Torres, Bien Lumbera, o kaya, Virgilio Almario sa mga taludtod ko?

Subalit bago ko talakayin ang pagpasok ko sa mundo ng tula, nais kong balikan ang pagbababad ko sa mundo ng mga teksto. Ang aking ama at ina ang nagbuyo sa akin sa pagbabasa lalo na noong magsimula akon ghikain samantalang nasa elementarya pa lamang. Ipinakilala sa akin ng Tatay ang aklatan, at natutuhan ko naman sa aking mga guro ang kahalagahan ng pagbabasa. Dahil masunuring bata, at dahil may hilig din ako sa pagbabasa, nagbasa ako nang nagbasa. Ang pagiging *bookworm* ko raw ay palatandaan ng pagdating ng tagumpay sa aking buhay, pansin ng aking ina. Lumabi ako nang lihim at ibinulong sa sarili na konsuwelo de bobo lamang ang mga salitang iyon. Kung hindi ako labis na hikain, hindi niya maasahang magbasa lamang ako nang magbasa nang gayon. Maglalaro ako! Maglalaro nang walang humpay. At kung pagod na, saka lamang magbabasa.

Nagbasa nga ako nang nagbasa. Naglabu-labo noon ang aktuwal na buhay at ang mga teksto ng panitikan. Noon pa man, hindi ko namamalayan, may bago nang ideolohiya pagtungtong ko sa aparato ng estado na paraalan. Nasa Pilipinas na ang mga teksto ng liberalismo ng Kanluran, ang mga teksbuk na nasa Ingles, ang mga dakilang akda ng humanismo, ang mga akda nina Marx at Engels, ang mga aklat ng agham at matematika, ang mga akdang klasiko, at ang mga akdang moderno. Ang mga salitang mahalaga ay hindi na buhat sa simbahang pamana ng Kastila kundi sa paaralang Amerikano: demokrasya, boto, edukasyon, negosyo, seks, aliw, *army*, *technology*.

Nagbasa nga ako nang nagbasa. Walang patumanggang pagbabasa. Gusto ko pang matuto ng Ingles dahil higit na marami ang teksto sa Ingles, at sabi ng nanay ko na may labis na paghanga sa mga guro niyang Amerikano, Ingles ang landas patungo sa mataas na suweldo.

Sa dami ng binasa ko, hindi hindi ko na napansin ang buhay ko bilang babae. Dumaan ang mga araw nang nagbabasa ako kung saan-saan. Hanggang sa maging magkakawing na ang buhay ko at ang panitikan. Para bang ang mga teksto na ang nauuna sa buhay, at nakapatong ito o nakapaibabaw sa buhay. Para bang ang paaralan na ang sentro ng aking buhay dahil sa dami ng tekstong babasahin ko. Hindi na ako maasahang maghugas ng pinggan, tumulong sa pagluluto, o kahit mag-ayos man lamang ng hihigan pagkabangon sa umaga. Napatulad na ako sa mga kapatid kong lalaki na hindi inaasahan sa bahay. Idagdag pa rito ang aking pansariling pagkasugapa sa teksto. Nilaklak ng aking mata at isip ang anumang aklat na masumpungan nito. Nagpaligsahan ang sari-saring diskurso sa pagkuha ng aking atensiyon. Naganap ang masisiglang debate hanggang sa kinakailangan kong ayusin ang mga ito sa aking isip. Ipinasok ko ang isang aklatan doon at saka ko inuri ang mga teksto upang maayos kong mahugot ang anumang kakailanganin sa anumang hingin ng pagkakataon. Ang nabubuo kong *libido* noong haikul ay nagising sa tungayawan ng mga teksto. Sa gitna ng kapansanang gumapos sa aking katawan—ang hika nga, noon pang nasa elementarya ako—at nagapos sa katawang ito sa silya at mesa, o sa sopa o kama, upang magpalipas lamang ng oras sa pagbabasa palibhasa wala nang magawang iba, itinulak ako ng matinding *drive* sa pagkunsumo ng teksto. Nagpatihulog ako sa talampas ng mga diskurso ng kung sinu-sino, at sa buhay ng mga tauhan ng kuwento’t nobela, sinalamin ko nang sinalamin ang buhay na ipinagkait sa akin ng sakit. Lagi na lamang nararating ng *air sacs* ng aking baga iyang hanggahan ng hininga, at upang maiwasan ang lagi na’y wari ba pagkapatid nito, ginawa kong hingahan ang mga akda, ang mga tula, ano mang uri ito, ano man ang sinasabi nito.

Wala naman akong gaanong malay sa tula noon. Ang alam ko lamang ay labis na nalibang ang aking pandinig sa tunog ng mga salita, hanggang sa malunod nito ang huni ng sakit at pagod sa aking baga—ang huni ng hika—hanggang sa humihinga na ako sa pamamagitan ng ritmo sa taludtod, ng indayog ng mga pantig, ng daloy ng mga tugma, ng puwang sa pagitan ng mga saknong.

Matalik ang pagtangkilik ko sa mga salita. Wari naranasan ko noon ang tinutukoy na “*the materiality of the word*” (Waugh 10). Wari ako isang bayang sinakop ng mga salita at nagpasakop naman dito. Dala-dala ako ng mga labi nila, binibigkas ang bawat bahagi ko. Para akong musmos na nagtatalalan sa matatag nilang palababahan. Kapag nalilisa ang hakbang ko, itinatayo nila ako nang buong tiyaga—tulad ngayong nagsusulat ako. Inilalabas nila ako nang unti-unti sa bawat bagong kumpigurasyon: iniluluwal. At nagkakakawag ako sa layang iniwan nila sa akin, hanggang makasunod ako, hanggang maipaubaya ko ang aking mga espasyo sa kanilang bawat bigkas.

I would really like to have slipped imperceptibly into this lecture, as into all the other I shall be delivering, perhaps over the years ahead. I would have preferred to be enveloped in words, borne away beyond all the possible beginnings. At the moment of speaking, I would like to have perceived a nameless voice, long preceding me, leaving me merely to enmesh myself in it, taking up its cadence, and to lodge myself, when no one was looking, in its interstices as if it had paused an instant, in suspense, to beckon me. There would have been no beginnings; instead, speech would proceed from me, while I stood in its path—a slender gap—the point of its possible disappearance.

[Nais ko sanang pumasok nang marahang-marahan sa panayam na ito, gaya ng sa iba pang ibibigay ko, marahil, sa mga darating pang taon. Higit na pinili ko sana ang mapaloob sa mga salita, matangay nang higit na malayo pa sa lahat ng maaaring maging simula. Sa sandali ng pagsasalita, nais ko sanang makaulinig ng tinig na walang-pangalan, matagal nang nauuna sa akin, hinahayaan akong sadyang ilala ang sarili ko rito, dala ang indayog nito, at itahan ang aking sarili, noong walang nanonood, sa mumunting puwang nito nang wari saglit itong huminto, sa kapanabikan, upang senyasan akong tumutungo sa kanya. Wala sanang mga simula: sa halip, lalabas ang pagsasalita sa akin, samantalang nakatayo ako sa daraanan nito—isang manipis na puwang—ang punto ng posible nitong pagkawala.] (Foucault 215)

Higit na matindi pa sa mga gamot (na lahat *calmante* lamang, ayon sa doktor)—Brondil, Asmasolon, Phenedrine, Theo-Dur, Ventulin, Serevent, Budecort, Bricanyl, talampunay, Asmador, butiki, Decortisyl, hanging malinis sa tabing-dagat: ang kapangyarihan ng mga salita na patubuin ang mumunting bintana sa aking baga upang makapaglagos ang buhay.

if, nameless, powerless, ageless and sightless,
am, lacking air and resources,
lacking light and space and
also time, and yet not without desire and
movement, but the limbs cut from
the trunk,
Neuter therefore,
come to engender myself,
who am I? (Cixous 6)

Iyan ngang papel ng tula sa aking buhay—tulad ng papel ng tula sa buhay ni Cixous—

ang *bagang* sa aking *baga*:
ang *lalim-talim* ng *hinga-hinga*,
hiningal-hingal,
binulay-bulay na buhay;
ang dating *walang-pangalan*,
walang pangal;
walang-pagtanda, *walang pantanda*:
ang *ako'y kulang-hangin*,
kulang-kanin,
may *nasà* at *nagsa-*
ngunit ang *biyas ay tapyas*
kaya tumitiyak
sa *sariling di-tiyak*.⁴

At nagbasa pa ako nang nagbasa. Lumaki ang aking mga anak. Nagkapagpak at tinungo ang kani-kanilang gubat. Ang asawa ko naman higit pang napalaot sa kalakal at iba pang bagay tulad ng kalakal. Samantala, naririyang lamang ang mga aklat, ang aking pang-agdong-buhay. Nagpabalik-balik ako sa balong ito na walang pagkaubos ang tubig: tubig ng mga salitang walang katapusan ang pagdami, bulwak nang bulwak ang mala-salaming pamatid ng pagkauhaw sa buhay. Dito, dito ako nanatili.

⁴ Salin-adaptasyon ko itong tulang-fragment ng siniping tula ni Cixous. Maganda, hindi ba? Nasiyahan ako sa paggawa nito.

When I am asked, “What made you want to be a writer?” my answer has always been: “Books.” First and foremost, now then, and always, I have been passionate about books. From the time I began to read, as a child, I loved to feel their heft in my hand and the warm spot caused by their intimate weight in my lap; I loved the crisp whisper of a page turning, the musky odor of old paper and the sharp inky whiff of new pages...

[Kapag tinatanong ako ng, “Ano ang nagtulak sa iyong maging manunulat?” ang sagot ko ay lagi nang: “Mga aklat.” Noong una pa man, ngayon, pagkaraan, at lagi na, matindi ang pagkahilig ko sa mga aklat. Mula noong una akong matutong bumasa, sa aking pagkabata, lagi ko nang nais na maramdaman ang bigat at lapad nila sa aking kamay at ang init na naiwan nila sa aking kandungan; gustung-gusto ko ang bulong na malutong ng pahinang binubuklat, ang amoy-manusya ng lumang papel, at ang masangsang na amoy-tinta ng mga bagong pahina.] (Dove xix).

Nagbasa pa ako nang nagbasa hanggang sa, di-sadya, bumili ako ng kuwaderno at saka ako nagsimulang sumulat. Nangyari nga na natagpuan ko/ako ang/ng tula. At isinulat ko:

ANG PINAKAHIHINTAY NA TAMA NG ARAW

May tama ang araw sa isang bagay—
sa bato, halimbawa—
na nakapagsasalaysay
ng maraming lihim na dito nakagatla.

Maaaring mangingning ang ibabaw
at lumitaw
ang pagkakabaku-bako ng butil-butil na lupa:
pagkaagnas na di-huhupa.

Maaaring mabunyag sa liwanag
ang kahanga-hangang kinis
kahit ng bahaging may gurlis o tulis:
pagkabuong walang-kaparis.

Sa pagitan ng pagkaagnas at pagkabuo,

bato ang nakikilala't nahihipo.
Ngunit sa pagdating ng tangi
at pinakahihintay na tama ng araw,
sa isang iglap,
magiging bulalakaw. (PP 74)

Transpormasyon! Transpormasyon! Mula sa pagbabasa ng tula ng iba, narito na sa paglikha ng sarili kong tula. Subalit hindi buo ang loob ko noong una: kinatakutan ang sasabihin ng mga dati kong guro, ng mga kaibigan, ng mga tunay na makata. Kinatakutan ang sasabihin ng asawa at ng mga anak, pati na ng ina. Kinatakutan ang posibleng pag-alahi sa mga unang pagsisikap. Kinabahan. Huminto nang sandali sa pagsulat. Nawalan ng tiwala sa sariling kakayahan. Saan kaya tumama ang sinag ng araw upang mapakawalan ang munting diyos na nakalilikha ng ganitong pagdiriwang?

Unang tinamaan ng liwanag-araw ay ang imahen ng salamin: ang mga imahen ng kalinisan at kadakilaan ng babae. Noong una, nagbasa ako nang walang malay, nang *neuter* o *neutral*, nang tinitingnan lamang nang tuwiran at walang pagsino itong mga imahen sa salamin, ang mga huwaran ng kalinisan at pagkamasunurin. Tulad ko sila. Ang mahinhin at matimyas na Maria Clara (sinikap kong maging pino tulad niya). Ang dakilang ina na si Sisa (sinong ina ang hindi hawig sa kanya kahit bahagya man lamang? ako ma'y nabaliw rin sa pag-aalaga sa anak!). Ang babaeng umahon sa bukid at bumaba sa bundok upang tumulong sa pagbubuo ng lalaking magiging karapat-dapat na halal ng bayan—si Urbana (kolehiyala ako tulad niya, palaki ng pari at madre). Ang dalagang nanatili sa bukid at nanatili sa kanyang maamo at masayahing disposisyon—si Feliza (hindi ba siya ang tunay kong ninuno at ng mga naging katulong ko sa bahay? matiisin sa utos at pakiusap, palibhasa pinalaki ng kapatid na abut-abot ang paghahabilin sa kanya; ako man, kahit may lungkot, kailangang magpakita ng saya, tulad ni Feliza). At si Magdalena, ang makabagong babae: malaya sa kanyang sekswalidad at mapagbigay sa sariling kasiyahan subalit walang lakas na ipanlaban sa hiling at hingi ng lalaki (siya ang aking anino). Inakala ko na nariyan ang mga imaheng ito bilang preskripsiyon at hindi deskripsiyon lamang. Inakala ko na ako ang pinatutungkulan ng mga ito para sa aking kabutihian. Ni hindi ko sila inusisa. Hindi ako nagtanong. Tikom na tikom ang aking labi. (Maria Clara, hindi ba?) Masunurin sa mga tuntunin. Magalang. Kimi.

Subalit hindang-hindi ang isip at imahinasyon ko. Dito ako masalita. Dahil palabasa nga. Idinaan ko sa pag-iisip ang maari sanang talakayin. Nang lumakas ang mga tinig dito, nang sumubo ang lahat nang parang sinaing, nagsimula akong magsulat. Sa lapis at sa talaarawan ako nangusap. Lihim na lihim. Lihim nang lihim sa sarili nang lihim na lihim. Bumasa pa rin nang bumasa samantalang walang lakas-loob magsalita. Umaasa na may matagpuang katapat na kamalayan sa akda ng iba. Nabuhay ako nang doble kara: kimi sa kilos, pangahas sa imahinasyon. Kung nabasa ko sana nang maaga ang mga salitang ito ni Mary Wollstonecraft:

My own sex, I hope, will excuse me, if I treat them like rational creatures, instead of flattering their *fascinating* graces, and viewing them as if they were in a state of perpetual childhood, unable to stand alone. I earnestly wish to point out in what true dignity and human happiness consists—I wish to persuade women to endeavour to acquire strength, both of mind and body, and to convince them that the soft phrases, susceptibility of heart, delicacy of sentiment, and refinement of taste, are almost synonymous with epithets of weakness, and that those beings who are only the objects of pity and that kind of love, which has been termed its sister, will soon become objects of contempt...

[Umaasa ako sa pagpapaumanhin sa akin ng sarili kong uri kung tratuhin ko silang nilalang na may pag-iisip sa halip na bolahin sa pagpuri sa kanilang kabigha-bighaning pag-uugali, at ituring sila nang lagi na lamang mistulang musmos na hindi makapag-isa. Matapat kong ninanais na ipakita kung ano ang bumubuo sa tunay na dignidad at kaligayahan ng tao—nais kong kumbinsihin ang kababaihan na magsikap magkaroon ng lakas, ng isip at katawan, at ipaunawa sa kanila na ang mahihinhing parirala, kalambutan ng puso, damdaming maselan, at kapinuhan ng panlasa ay halos katumbas ng mga paglalarawan ng kahinaan, at ang mga nilalang na laging kinaaawaan at minamahal sa gayon ding paraan, ay malapit nang kamuhian...] (Wollstonecraft 86).

Sa pagsulat ng tula, hinangad kong basagin ang pananalamin at pagkokolorete sa aking buhay. Hinangad kong masuri ang mga diskursong aking kinahulugan, matiyak ang mga limitasyon nito, at lampasan ito sa dialektikal na paraan: nang hindi ganap na itinatakwil ang mga dating kahinaan, nang hindi ganap na pinapatay ang pangalan ng ama o patriarkiya, nang hindi pinapabayaang pa ang bahagi ng sarili na dati'y napabayaang, kundi: nang hinahanap ang pormula ng pagbabagong-anyo ng kahinaan, nang isinasaalang-alang ang limitasyon ng diskurso ng patriarkiya upang ito'y malampasan; nang sinisikap isagawa ang lagi at laging pagbubuo ng sariling lagi ring bukas at dumadaloy.

Hindi nakapagtataka na magkaroon ng tonong urong-sulong ang mga una kong tula. Hindi madaling “mapatay” ang malinis at masunuring ako. Sabi nga ni Mary Gordon, “*There is no seduction like that of being thought a good girl.*” (Wala nang higit pang nakaaakit sa babae kaysa sa pag-aakalang mabuting babae siya sa mata ng iba.) (Gordon 28). Yumao na nga ang aking ama subalit buhay ang aking ina at aking asawa. At ang aking mga anak, paano ko sila haharapin kapag nauunawaan na nila ang sinulat ko?

Kaya nagsimula ako nang may ingat, bagaman tunay na may nais sabihin: iyang paglampsas sa nakikita sa salamin.

MATINS

Kay ganda ninyo, mga Rosas.
 Ilang taon mula ngayon
 Kapag pitas na kayo sa tangkay
 Huwag maniniwala
 Sa natutuyong dahon
 O sa tinik na napupudpod.

Napakaganda, alam ninyo,
 Ng mga Rosas na nilisan ng dahon
 At inulila ng tinik.
 Lalo na iyong litaw ang ugat
 Sa tuyot na talulot.

At ang bango ay tangay ng hangin
 Hanggang luklukan ng mga bituin. (PP 114)

Isang malaking takot ko noong una ay ang makaranas ng pag-alahi sa aking mga unang pagsisikap mula sa aking mga “higanteng” guro sa panitikan: sina Tinio, Lumbea, at Almario. Binasa ko nang binasa ang kanilang tula, at nangarap ako nang nangarap na makasulat nang malapit-lapit man lamang sa tula nila. Paksang malawak at may ugong ng kasaysayan; mga taludtod na siksik sa mga makinang na salita na ang pangkalahatang epekto ay natatanging dating; may tigas ang tono; may persona na may distansiya sa mambabasa; malinaw at matatag ang estruktura o anyo; nangingintab sa linaw ang mga imahen; walang salitang di-kailangan; halos mahiwa ang mambabasa sa talas ng isip ng makata; walang personalan. Ginaya ko sila. Isang halimbawa:

PRESYO

Murang-mura
 ang mga kuwintas ng sampaguita
 kapag alas-siyete na ng gabi.

Kani-kanina lamang
 kay mahal nila.
 P2 ang magkapaikit na tuhog.
 P5 ang mahahabang tuhog,
 pun, masinsin sa bulaklak
 na puting-puti
 at may bangong kay hinhin.

Buo ang loob
 ng dalagita o binatilyong
 tagaalok. “Walang tawad, Ser.
 Kita nyong pres na pres yan.”

Mayamaya lamang
 ibang-iba na ang realidad
 at materya.

Lungayngay ang mga talulot
 ng sampagita.
 Mangitim-ngitim pa ang iba.
 Pagod at nangangalumata
 ang tindero’t tinderra.

Pawi n arin
 tatag ng loob nila.
 “P5 na lang lahat to, Ser.
 Plis lang. Kunin nyo na.
 P15 yan kanina.”

Sa pang-amoy ng bumili
 kung bakit
 sumasangsang ang halimuyak
 ng sampagita
 sa paglalim ng gabi. (PP 9-10)

Nasiyahan naman ako sa aking mga unang nagawa. Inulit ko pa sa sarili ang sabi ng aking asawa: “*Minor* na *minor* kang *poet*. *Easy* ka lang.” Hindi ako nabahala sa pansin niya sa aking tula. Tatal, hindi ko naman inisip maging *major poet*. Inisip ko lamang na buuin ang sarili sa pagtula. Subalit tunay akong nabahala pagkaraang mapansin ko na kahit sa tula, nakatingin ako sa lalaki at nagpipilit makagawa ng tulang tatanggapin niya. Nanalamin pa rin ako at nagkokolorete. Masunurin pa rin sa iba sa halip na sa sarili. Binasa kong muli ang “Liham sa Isang Manununog,” “Meryenda,” “Talumpati sa Isang Hari sa Malayong Bayan ng Kanyang Sarili,” “Harana,” “Iginuhit na Larawan ng mga Rosas,” at “Ang Dalawang Saranggola” (PP 15-16, 17-18, 24-27, 63-64, 86, 110-111). Nakita kong pilit akong nakikibagay sa kalalakihan. Nasaan ang kapangahasan ng aking imahinasyon? Isinuko ko sa kalalakihang makata.

Hanggang hindi ko ganap na naiwan ang ugali ng pananalamin at pagkokolorete, hindi ko matatagpuan ang aking sariling tinig. Hanggang nananatiling mahalaga sa akin ang kalinisan at pakikisama, hindi ko mabubuo ang aking *sining*. Hanggang sa “gaya ng sa iba” ang aking miserableng poetika, malilimutan lamang ako ng mambabasa. Ano ang

maiaambag ko sa sulat-lalaki? Kanila ito. Kailangan kong magbungkal at maghanap ng sarili kong mina.

Kung gayon, tumingin ako sa kababaihan at sa aking sarili. Narinig ko ang ilan sa kanilang tinig.

Revision—the act of looking back, of seeing with fresh eyes, of entering an old text from a new critical direction—is for women more than a chapter in cultural history: it is an act of survival. Until we can understand the assumptions in which we are drenched we cannot know ourselves. An this drive to self-knowledge, for women, is more than a search for identity; it is part of our refusal of the self-destructiveness of male-dominated society...

[Ang re-bisyon—ang gawang paglingon sa nakaraan, pagtingin nang malinaw ang mata, pagpasok sa lumang teksto mula sa bagong direksiyong kritikal—ay, para sa kababaihan, higit pa sa pagiging isang kabanata lamang sa kasaysayang kultural: isa itong akto ng pamamalaging buhay. Hanggang hindi natin nauunawaan ang mga pagpapalagay na kinabababaran nating, hindi natin makikilala ang sarili. At itong tulak na pagkilala-sa-sarili ay higit pa sa paghahanap ng identidad; bahagi ito ng ating pagtanggì sa pagiging mapanira-sa-sarili ng lipunang pinamamayanihan ng lalaki...] (Rich 35).

Itong payo ni Adrienne Rich ang mahigpit kong sinunod. Marami nang babae ang nag-ispig gawin ang tulad ng nais kong gawin. Marami na ang may nagawa, at napatunayan nila—ni Rich, halimbawa—kung paano dapat na ihiwalay ng babae ang pananaw niya sa pananaw ng lalaki upang makita man lamang ang sarili. Sa simula, mahirap maging makata ang babae kung hindi siya feminista. Lalamunin lamang ang akda niya ng malalakas na akda ng kalalakihan. Hindi niya makikilala ang sarili, at hindi niya matitiyak kung ano ang kanyang tatanggihan.

Theodore Roethke said that women poets were “stamping a tiny foot against God.” I have been told by male but not by female critics that my work was “exquisite,” “lovely,” “like a watercolor.” They, of course, were painting in oils. They were doing the important work. Watercolors are cheap and plentiful; oils are costly: their base must be bought. And the idea is that oil paintings will endure. But what will they endure against? Fire? Flood? Bombs? Earthquake? Their endurance is another illusion: one more foolish bet against nature, or against natural vulnerabilities, one more scheme, like fallout shelters, one more gesture of illusory safety...

[Sabi ni Theodore Roethke, ipinapadyak ng mga makatang babae ang kanilang mumunting paa laban sa Diyos. Sinabi rin sa akin ng mga lalaki—bagaman hindi ng mga babaeng kritiko—na ang mga gawa ko ay “pinung-pino,” “maganda,” “tulad ng watercolor.” Sila, siyempre, ay nagpipinta sa oleo. Sila ang gumagawa ng mahahalagang obra. Mura at marami ang gawang nasa watercolor; mahal ang nasa oleo; kailangan maging mabali ang kanilang pundasyon. At ang palagay ay mananatili ang ipininta sa oleo. Subalit laban sa ano mananatili ang mga ito? Sa sunog? Sa baha? Sa mga bomba? Sa lindol? Ang pananatili ng mga ito ay isa pang ilusyon: isa pang walang-kuwentang pusta laban sa kalikasan, o laban sa mga kahinaang likás, isa na namang pakana, tulad ng mga lunggang pagtatagan sa fallout, isa pang pagkukubli ng huwad na kaligtasan...] (Gordon 28).

Sa buhay, sa sining, lalo na, wala namang maituturing na ligtas. Tulad ng hininga, ang lahat ay umaalis upang bumalik lamang nang muli, at umalis at bumalik... Naaalala ko ngayon si Baby Duria: naroon sa perya at itinatanghal ang kanyang walang-kamatayang *gagamba walk*. Sa kanyang kapansanan sumilang ang kanyang sining. Gayon din ang sa akin. Sa pangangailangan niyang mabuhay nagpatuloy ang sa kanya. Gayon din ang sa akin. Sa pangangailangan niyang makita at mapahalagahan ng ibang babae ang kanyang ginagawa, pinagbuti niya ito. Gayon din ako. Nagsanay siya nang nagsanay. Gayon din ako. Nagsanay ako nang nagsanay sa pagbasag ng ideolohiya ng kalinisan at pagkamasunurin. Nagsanay ako nang pagbali-baligtad gaya ni Baby Duria. Nagsanay ako sa pagtingin nang laging isinasaalang-alang ang gilid. Nagsanay ako hanggang sa makita ko na ang limitasyon ng kalinisan at pagkamasunurin ay ang pagkaubos ng lakas na bukal at basal: ang isang uri ng pagsasa-bato: ng pagpanaw ng aking mga pandama. Hindi ko na ito mapapayagan. Kailangan kong suma-ibayo. Kailangan kong tipunin ang natitirang lakas sa isang ekspresyon ng matinding galit. Sapagkat ang galit ay nakapagbubuo at nakapagpapaningas ng mga nakakubling kutob ng buhay. Titipunin ko ang galit sa dulo ng aking panulat, at bubuhayin ang aking pangahas na imahinasyon samantalang itinatapon ang kakimian. At iwan ko sa aking mambabasa ang binuhay kong babaylan—si Medusa.

MEDUSA

Siya na nakapantalon
at mainit ang hininga
inihiga ako sa gilid ng mundo
at tiningnan nang tiningnan

hanggang sa mangalirang
ang aking buhok
at sa matinding galit at takot
maging ahas ang bawat isa sa kanila
gutom na gutom
sa lasa ng laman
ng labing may pawis ng pagnanasa

hanggang sa madurog
ang aking puso
at sa di-mapatid na sakit at pait
maging bato ito
malamig na malamig ang pintig.

Ngayong lupang latag na latag na
ang aking katawan
sa ilalim ng malulupit mong talampakan
ikaw naman ang aking titingnan nang titingnan

hanggang sa matuyo ka
sa apoy ng aking mga mata

at sipsipin ng bawat ahas kong buhok
ang bawat patak ng dugo sa iyong mga ugat
at masimot ang kaliit-liitang kutob ng buhay.

Namamangha ka sa liyab ng aking higanti?
Ay! Ikaw ang hari ko't guro, Lalaki! (PP 99)

Mga Sanggunian

- Althusser, Louis. *Lenin and Philosophy and other Essays*. Salin ni Ben Brewster. New York: Monthly Review Press, 1971.
- Belsey, Catherine. "Constructing the Subject, Deconstructing the Text." *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*, pat. Robyn Warhol at Diane Herndi. Brunswick: Rutgers University Press, 1997. 657-673.
- De Castro, Presbitero D. Modesto. *Pagsusulatan nang Dalawang Binibini na si Urbana at ni Feliza*. Pat. Romulo P. Baquiran. Lungsod Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, 1996.
- Dove, Rita. *Selected Poems*. New York: Vintage Books, 1993.
- Cixous, Hélène. *The Hélène Cixous Reader*. Pat. Susan Sellers. London: Routledge, 1994.
- Eviota, Elizabeth Uy. *The Political Economy of Gender: Women and the Sexual Division of Labour in the Philippines*. London: Zed Books, 1992.
- Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. Salin ni A.M. Sheridan Smith. New York: Pantheon Books, 1972.
- _____. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Salin ni Alan Sheridan. New York: Vintage Books, 1995.
- Gordon, Mary. *The Writer on Her Work*. Pat. Janet Sternburg. New York: W.W. Norton & Co., 1980.
- Lanot, Marra PL. "Babae Kami." *Filipino 1. By Women (Women Writers in Media Now)*. Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1984. 12.
- Rich, Adrienne. *On Lies, Secrets and Silence: Selected Prose*. New York: W.W. Norton & Co., 1979.
- Santos, Benilda S. *Kuwadro Numero Uno: Mga Tula*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 1996.
- _____. *Pali-palitong Posporo: Mga Tula*. Lungsod Pasig: Anvil Publishing, 1991.
- Waugh, Patricia, pat. *Revolutions of the Word: Intellectual Contexts for the Study of Modern Literature*. London: Oxford University Press, 1997.
- Wollstonecraft, Mary. *A Wollstonecraft Anthology*. Pat. Jane Todd. Oxford: Polity Press, 1989.